

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Уређивачки одбор:

*др Алексић Радомир, др Бошковић Радосав, др Гришкајић Ирена, др Коларич Рудолф,
Конески Блаже, др Николић М. Берислав, др Павловић Миливој, др Пецо Асим
др Пешикан Миџар, др Стевановић Михаило, др Храсиће Мајје*

Главни уредник

М. СТЕВАНОВИЋ

књ. XXVIII — св. 1—2.

БЕОГРАД

1969.

ЈЕЗИК КЊИЖЕВНОСТИ И КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК

— НА ОСНОВУ СРПСКОГ ПИСАНОГ НАСЛЕЂА ИЗ СТАРИЈИХ ЕПОХА —

I

У историји језика код нас постоји једно мало обрађивано и недорађено питање, не само термилошко него и суштинско: не разграничавају се у довољној мери појмови књижевни језик и језик књижевности. Ове слабости нису лишена ни историјска истраживања код других народа, што се види из многих неуједначености у изражавању и полемика на ту тему. Континуитет сачуваног књижевног фонда или уопште писаног фонда понекад се узима као еволуција књижевног језика. Испушта се из вида да, уколико се језик старих књига (или уопште књижевности) назове књижевним, у најмању руку треба упозорити на двозначност тог атрибута, јер књижевни језик у савременом смислу речи значи и нешто друго. И даље, ако су у старим књижевним делима српским, хрватским, босанским, славонским, у тим некадашњим политички и културно заокруженим књижевностима, већ били књижевни језици — разуме се посебни у том случају — како је из њих рођен данашњи обухватни књижевни језик? Да ли је сабирање, амалгамисање појединих књижевних језика, уз евентуалну елиминацију неких од њих, такође чинилац у историји новог књижевног језика?

Као што знамо, данас се под књижевним језиком подразумева језичка интеграција са шире територије („наддијалекатски карактер“ језика) и језичка нормираност. То је појава која се везује за већ створене нације или им непосредно претходи. „Књижевни језик се ствара не на бази неких сеоских дијалеката него разговорног културног коинеа градског становништва“, формулише С. Бернштајн¹. У овом смислу речи — а тај или отприлике такав смисао подразумевају скоро сви

---

¹ К изученио историји болгарског литературног језика, у зборнику: *Вопросы теории и истории языка* (1963, Лењинград) 38.

кад имају пред очима савремени књижевни језик — то би значило појаву које није ни било у свим историјским епохама, без обзира на постојање некадашњих развијених књижевности. Говорећи са лингвистичког становишта, књижевни језик подразумева на првом месту граматичку регулисаност; затим извесну семазиолошку и стилску гипкост, у том смислу да његови представници могу и са лакоћом и довољно „сложно“ да преосмишљавају речи у говору и да их тако и разумеју у слушању, да оперишу фразама и преносним значењима уз довољно познавања „правила игре“, да мање-више јединствено осећају принципе прављења нових лексема, да владају вештином умесне употребе речи, уз схватање оних опасности које воде у неестетизам, нејасност или комичност. Књижевни језик једне нације у стању је да служи за разне стилове писаног и усменог изражавања, он је поливалентан. Најзад, он мора бити бар донекле у ситуацији да може да изрази потребне смисаоне финесе по аналогiji са другим књижевним језицима других нација.

Књижевним језиком се и говори: у нашем случају то је српско-хрватски језик заснован на штокавским екавским и ијекавским говорима новијег типа; у неким приликама он јесте језик књиге, у другим он то није. Присуство атрибута „књижевни“, иако је оправдано јер књига доприноси интеграцији и нормирању, може се рећи да је овде донекле чак и условно, мада неизбежно због општеусвојеног обичаја².

С друге стране, језик књижевности јесте, таутолошки речено, онај језик који налазимо у књигама или писаним споменицима уопште. У извесним срединама и епохама он и није био говорни језик. По правилу, за уметничку књижевност у доба феудализма, поглавито ранијег периода, служили су туђи језици или архаичне форме сопственог оди. најближег језичког стања, раније кодификованог у култним књигама. Тако је то било и код нас; о нашој литератури не може ни да се говори друкчије него почињући од феудалних векова и од тадашњих културних узуса. Што се новијег времена тиче, језик књижевности се по правилу поклапа са књижевним језиком. Али у уметничком стваралаштву, у делима која су валоризована као њени припадници, не мора ни данас све бити написано језиком којим говори широка образована средина. У домену српскохрватске литературе, где се као медијум подразумева споменути српскохрватски штокавски језик којим говоре корисници те литературе, имамо случај Крлеже, И. Горана Ковачића, Драгутина

² Појам књижевног језика одређивала је својевремено прапска лингвистичка школа.

Домјанића, Назора, Каштелана и других, који су писали и на кајкавском одн. чакавском дијалекту.

Свако језичко стање има своју историју. Историја говорних феномена, било дијалекатских, било оних који данас вреде као књижевни, може бити воспостављена само посредно и некомплетно. Историја књижевног језика у показаном смислу тог термина треба такође да буде један вид историјске граматике, као што је то и историја сваког дијалекта, али обogaћен многим специфичним елементима — деловањем историјских и социјалних промена, свесним подухватима, последицама појачане националне свести, писмености, образовања итд. То је историја функционисања једне природне језичке стихије, каналисане кроз многа екстралингвистичка збивања³.

Историја језика у књижевним делима јесте преглед свега онога што је затечено у сачуваном или приступачном збиру књижевних споменика, дескрипција а не реконструкција, само са местимичним теоријским допунама факата у евентуалним празнинама. Историја језика књижевности може бити делом присутна у темељима историје књижевног језика, али не по самој природи ствари, и врло различито код разних народа. У нашем, српскохрватском случају јасно је да нити Теодосијева или Пајсијева биографија као књижевни споменици леже уграђене у пређеним путевима нашег данашњег српскохрватског књижевног језика, нити је игде пре више од 100—150 година била тачно забележена на папиру, у сврхе књижевног доживљаја, нека старија фаза оног језика чијом данашњом фазом пише, рецимо, Иво Андрић. — Постоји, додуше, замерка таквом схватању: испада, наиме, да су стара књижевна дела, пошто се њиховом језику не придаје атрибут „књижевни“, писана на неком „некњижевном“ језику или дијалекту⁴. Није се тешко уверити да је то само игра речи. Старим делима се одриче могућност да буду написана на једној млађој од њих самих језичкој формацији, али се она тиме не дисквалификују.

³ „Историја књижевног језика — то је стварање јединствених артикулационих и правописних норми, узајамно дејство књижевног језика и народних говора, узајамно дејство писаног језика и разговорног, обogaћење и развитак различитих стилова књижевног језика, стварање специјалне терминологије (научне, административне, војне итд.), степен и карактер утицаја књишког језика раније епохе, утицај страних језика и, разуме се, језик уметничке литературе и публицистике“ (С. Бернштајн, о. с. 35).

⁴ В. Виноградов, Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка (1958, Москва) 27.

Језик старе књижевности слаб је путовођа кроз историју језика уопште. Тако, на писаном фонду православне, тзв. светогорске традиције, веома богато документоване, ми не откривамо слику развоја неког одређеног, било којег говора, већ само слику еволуције, па и инволуције напора и успеха у писменом изражавању тадашње културе, вере, знања и забаве. У најбољем случају, то је историја старословенског језика српске редакције или српске варијанте онога што се данас назива књижевнословенски или општесловенски језик, са многоврским знацима средњовековних литерарних обичаја, тј. са знацима учествовања у општој византословенској књижевној радњи и у свим њеним конвенцијама. То све јесте поред осталог и некаква језичка стварност, али то није историја српског нити српскохрватског језика.

Интереси наших трагања по старим текстовима често леже и у нечем другом — у томе да се нађе што вернија слика временски и територијално кореспондентног народног језика, што убедљивије присуство неког дијалекатског типа или бар дијалекатске појединости — наравно према данашњим мерилима дијалекатске диференцијације. Вредност неког старог писаног споменика за многе филологе утолико је већа, уколико је тај споменик „животнији“. Траже се споменици у којима су промакле по могућству што многобројније писарске грешке са ликом говорних реалија, где има уопште више спонтаности и језичке аутентичности. На овај начин, тј. ловeћи „грешке“ по књижевним споменицима и идући за списима који се не сматрају уметничко-књижевним (ово вредновање заслужује посебан осврт) — одиста се може направити добар преглед фонетских и морфолошких измена у животу језика, мање добар ако је реч о лексици, и још мање ако је у питању синтакса. Такви прегледи већ постоје у нашој науци и они имају велику вредност (радови А. Белића и др.). Међутим, ако упоредимо појам данашњег дијалекта или појам књижевног језика, говорног и писменог, са дијахроничним статистичким материјалом који се налази у таквој врсти прегледа, направљених по сили чињеница мозаично и неравномерно, уверићемо се да ово друго не може бити опис историје оног првог. Посебна је сметња у томе што ако у старом „књижевном“ делу пробије „некњижевна“ црта, то никако не мора да значи да је пред нама нека изохронична слика, са почецима еволуције ка садашњем језику, неко стање са замесима трансформација у правцу данашњице. Језик споменика потиче од једног лица, а пробијање свежијих дијалекатских знакова најчешће од другог, од преписивача или прерађивача, савременог или чак знатно каснијег; отуда је затечени језик неког споменика обично

ничји језик, израз борбе два схватања о језику, два дијалекта или два периода.

При реконструкцији историје књижевног језика треба бити нарочито пажљив према неким чиниоцима који и не представљају ређање нађених или хипотетично утврђених факата. Такви чиниоци су у првом реду културни и историјски обичаји, процеси, чак и принуде у књижевном стваралаштву, а на другој страни природа језика, отпор који је она пружала принудним регулама, и компромиси који су били постизани.

Када се говори о уметничком и неуметничком писању у средњовековљу, треба посебно имати у виду специфичности епохе. Према садржини се постављао критеријум израза, уобличење је зависило од идејне стране. У сферама непроменљивих верских истина, у потрази за узорима и духовним усавршавањем, ишло се за уметничким изразом, а то је — укратко — значило дистанцираност од обичног говора. У свакој уметности, а поготову у мистичарски обојеној, неопходан је патос одстојања. Уметнички израз морао је бити не само отргнут од разговорног и од евентуалног „обичног“ писменог саопштења, него по могућству оптерећен свечаним асоцијацијама: асоцијацијама с амвоном и олтаром, или с нечим временски или просторно удаљеним, делимично неразумљивим. Уметничким се и иначе, у свако доба, сматра оно што носи у себи било какву метафору и што подстиче на тражење подтекста. Таква је била и тадашња руководећа идеја уметности. Како доцније, тако и онда језик уметнички конципираног састава био је пун померања и уздицања са обичног лексичког или синтаксичког тла, пун начина да преведе испричана факта на неки други, надбуквални ниво. Али не заборавимо да у старо време, при нижем ступњу опште способности за поимање подтекста, употребљавани начини су били далеко драстичнији, језик уметничке књижевности није био „уметнички“ у савременом позитивном смислу речи. Где није био канонски утврђен, он је засипао читаоца архаизмима и агломерацијама и одскакао од практичног писменог изражавања онолико колико данас, можда, одскаче језик најекстравагантније поезије од неутралног књижевног језика.

Под овакав третман била је код нас у оно време подведена сва верска литература, а у великој мери и историја, дидактика, песништво (углавном црквено) и кореспонденција виђенијих државних и свештених лица. За све књижевне родове није постојала политичка или црквена принуда да се тако пише. Правни документи, чак и они који су били најсвечанијег карактера, при свој блискости законодавства и цркве, писани су језиком сличнијим језику приповетке него богослу-

жења, док је, с друге стране, неки мало значајан летопис написан скоро на језику литургије. Научно-популарни и чисто забавни састави ишли су уз оно што није било уметничко, у писменост а не у књижевност према начину именовања неких модерних аутора. Овде није циљ да се утаничује терминологија у вези с овим проблемима валоризације, нити да се показују дубљи историјски разлози баш овако а не друкчије концептиваног двојства. То двојство ће се даље размотрити само као лингвистички фактор у историјском развоју.

Књижевни језик српскохрватски, такав какав је данас, носи у својој генези више историјскојезичких компонената.

На првом месту, ту је еволуција централних и југозападнијих штокавских говора, млађих ијекавских и оних екавских чије су посебне развојне тенденције биле сличне као у млађим ијекавским. Књижевнојезичком развоју овог територијално веома широког, миграцијама проширеног говорног елемента донекле је доприносило присуство средњовековне забавне књижевности, тзв. романа (о Троји, Александру Великом и др.), који су и сами примали у себе понешто од усменог, тада већ стандардизованог приповедачког или песничког израза, а уносили у говор и своје обрте, чинећи и од тих обрта говорни стандард. Та романескна материја и нарочито богата народна приповетка и песма, створена још у доба феудализма (са доста заједничког у тематском и језичком погледу) представљале су у своје време допринос донекле сличан ономе који данас представља штампана литература и јавна реч: оне су биле ближе појму *langue* него *parole*, и на тај начин водиле, барем делимично, језички развитаку у правцу коинеа. Понешто од правне грађе, писане такође језиком ових области, одиграло је исто тако своју невелику али позитивну улогу. У круг ових појава треба уврстити дубровачку канцеларију, а касније и разна књижевна дела писана на територији Дубровника, заједно са духовном литературом, у коју се, нпр., једним делом укључује Бартол Кашић. Духовне или дидактичке литературе писане на овај начин било је и иначе (Дивковић и др.). Дубровачки белетристички опус, међутим, стоји — из перспективе ове струје — доста по страни, због слабог продора у централне области и због везаности за друге арее⁵. Вук Караџић је био и гласник и даљи

⁵ Д. Брозовић у свом чланку *Vuk i novoštokavska koine*, *Slavia* 34 св. 1, пос. отис. 1—27, тачно уочава важност традиционалног фолклорног израза, који је већ сам по себи био коине, за утврђивање савременог стандардног језика. Тај је израз настао у Херцеговини „у најширем смислу“ (по Брозовићу) и у крајинама — Босанској, Војној и у далматинским. Делатност и популарност А. Качића Миошића је одиграла непроцењиву улогу у његовом формирању. Вук је само изабрао и кодификовао тај израз, али га није створио.

систематизатор ове језичке средине. Треба још споменути да је она као целина донела књижевном језику извесне стране утицаје или појаве познате под општим именом балканизма.

Као далеко споредније налазимо и разне друге компоненте. Споменућемо на другом месту нешто источнију и севернију струју, коју сачињава српска књижевност светогорске традиције, затим, у њеном наставку, тзв. подунавски и војвођански књижевни рад, фигуре Рачана и Гаврила Стеф. Венцловића, даље — уз прелом али не и потпуни прекид — рускословенска стихија и њена славеносрпска фаза, потом извесни лексикографски и термилошки подухвати богаћења тада већ рођеног „вуковског“ стања старијим српскословенским, руским или у сличном правцу креираним материјалом, и на крају још понеко русифицирање без начелног значаја. Ова континуирана линија највећим је делом штокавска „јатовска“, тј. лишена изговорне нотације гласа ђ или „јекавска“ у смислу руског изговора *e* и ђ, а иначе много више екавска него ијекавска, она је сва православна и веома импрегнирана присуством цркве, што није случај са оном првом, и углавном — са нешто занимљивих изузетака — артифицијелна, заснована на траженом, намишљеном, из давнина или са стране нанетом а не спонтаном изразу. Она у правом смислу речи оличава борбу за књишку реч, за језик књижевности, а по мишљењу њених некадашњих учесника и добронамерника, и борбу за књижевни језик. Она у већем проценту представља неуспех него успех за будућу српскохрватску књижевнојезичку целину, али с обзиром на то да је веома илустративна при разлагању о начелној разлици између књижевног језика и језика књижевности, ми ћемо се једино и задржати на њој, она је тема даљег излагања.

Прва и друга струја — како су овде условно назване — географски се знатним делом и прекривају. Није овде реч о различитим дијалекатским областима, него о различитим сферама идеолошких ангажовања и традиција, из чега су произишлаци различити приступи писаној речи. На истим местима и у исто време писано је, према томе, често и на два начина, „народски“ („предвуковски“) и „светогорски“, што се у случају временске и просторне коинциденције углавном поклапало са помињаним „неуметничким“ и „уметничким“ писањем. Такве су појаве добро познате и у историјама других језика.

Као још једну компоненту ваља споменути кајкавску говорну средину, вероватно не без извесних словеначких примеса, која је у књижевни језик унела понеке појединости у вези с глаголским системом, рекцијом, творбом речи и др. Затим би требало узети у обзир оно што су са собом донеле локалне али често лепо обрађене књижевности

са других језичких терена, необухваћених данашњим књижевним језиком, а затим посебно иновације и доприносе загребачког културног подручја, нарочито у каснијим вековима. Разуме се да је свака дијалекатска област обogaћивала књижевни језик и својом лексиком. Међутим, овом приликом наша излагања се неће ширити на те проблеме.

II

Књижевни језик, као што је већ споменуто, не може се створити пре стварања солидне националне интеграције живља који би њиме говорио. У принципу се постављају два питања: да ли се запажа благовремено језичко „прибирање“, изградња предуслова за будућу целивост, и када почиње долазити до интеграције.

Наша друга компонента, коју називамо светогорском, представља добар пример за историју стварања али и за другу историју нестворености књижевног језика — у напред истакнутом смислу речи. Поучно је поређење с историјским токовима код других народа, поготову ако се наиђе на аналогije. Поређење с руским језиком нарочито је погодно, не само због тога што је у питању један од словенских језика, са старословенским у основама старог писаног фонда као и код нас, него још и стога што у историји његове књижевне радње има управо онога чега код нас није било, па се то на руском случају може боље показати.

На терену руског језика врло је срећна околност била та што је тамо, без обзира на приспеће ћирилометодијевске књижевности, од самог почетка настало и писање на народном говору, таквом какав је он тада био, или бар блиско томе, са много народног елемента (гледишта о томе у русистици су подељена). Лаицизирању и понарођавању старих хришћанских књижевности уопште доприносиле су свесне или несвесне примесе паганства, за шта нам западноевропска књижевна дела дају добре доказе. У најстаријим руским делима указује се управо на такве предности — на трагове половецког епоса⁶, на скандинавску епску и лирску традицију⁷, а највише на остатке словенске претхришћанске митологије. Ови елементи донели су са собом у писану реч посебне лексичке јединице, стилске фигуре, општа места из усменог народног стваралаштва, што је све, разуме се, било слободно од старословенске

⁶ Д. Лихачев, *Поэтика древнерусской литературы* (1967, Ленинград) 12.

⁷ А. Робинсон, *Литература Киевской Руси среди европейских средневековых литератур*, у зборнику: *Славянские литературы* (VI Международный съезд славистов) (1968, Москва) 73.

сугестије. У таквом је духу писано „Слово о полку Игореве“, блиски њему су „Слово о погибели руской земли“, „Похвала роду рязанских князей“⁸. И многа друга дела, па и читави родови, нарочито специфично руско летописаније, у најстаријој епохи руске књижевности стварани су без великог притиска старословенизма, пошто су и сама та дела и ти родови били више световног него верског карактера. Из тога су произишле две важне чињенице. Прво, захваљујући постојању таквог писаног, рецитованог или слушаног опуса где се народски и старословенски елеменат односе међусобно толерантно, старословенски се и могао лакше пригрљивати, те је улазио постепено, без много интервенција и реформи, у будући национални књижевни језик. Друго, када су већ многе премисе за такав будући језик биле дате, тај исти старословенски елеменат, познат из цркве и из других поучно-побожних извора, постао је способан да буде „страно тело“ и да послужи у стилистичке сврхе.

Стара руска писана реч није се осећала дужном да буде вазда прожета старословенским језиком, нити је стара руска књижевност сва проткана хришћанском дидактиком. Код Срба није био тај случај, те је старословенски, иако све више стран, дуго и снажно владао у ономе што се зове уметничком књижевношћу, а и иначе. Највероватније су у праву они који разлоге за разликовање овакве врсте виде у различитим видовима христијанизације, спроведене на различито припремљеним теренима⁹. Хришћанство, као феудална религија, слободно је наступало у Русији преко веома примитивног паганства, далеко од сумњивих духовних покрета, далеко од иноверских опасности и потребе да одржава напрегнуто „стање приправности“. Оно од чега је књижевна реч у Русији могла да прави уметничку игру, за српску средину је представљало живу (у крајњој линији — политичку) опасност; оно што је за руско књижевно ткање био фолклор, толико користан при развоју и фиксацији наддијалекатских норми, код Срба би била нечастива, богохулна тематика.

Паганство које је затечено на Балкану било је далеко од примитивног: то су биле хеленистичке традиције, са којима се у то време носила византијска књижевност, гонећи их али и претачући на погодан по хришћанство начин. Даље, ту су одувек струјала немирна стања духова, која су од Балкана чинила веома интересантно подручје, каткад само наговештавајући јерес, каткад сасвим јеретично.

Треба се подсетити, прво, на богумилство које је значило одјек некадашњег источњачког гностицизма — а узгред речено, стара Русија га

⁸ Д. Лихачев, о. с. 18—19.

⁹ А. Робинсон, о. с. 65, 91 и другде.

није много упознала. Други духовни покрет који је захватио наше крајеве и дуже се задржао у њима јесте хезихазам, о чијем основном смислу и о спољним манифестацијама у књижевности, тј. о његовом језичком изразу, није још донет коначан суд. С једне стране, о њему се каткад говори као о највернијем филозофском изразу православља¹⁰, с друге стране, он такође није лишен оријенталних мистичарских призива. Што се језичке стране тиче, помишља се на утицаје савремених лингвистичких теорија у Византији, које ни саме још нису проучене, а у последње време се у науци за хезихастичка расположења везује појава стила званог плетеније словес. Хезихазам је пуним жаром избио у Византији кроз писану реч и полемике тек у 14. веку, међутим његово порекло се назире већ у много ранијим епохама. Надразумске и натчулне путеве познања божије суштине проповедали су још стари оци хришћанства¹¹; тражења истине ван дотадашњих норми (очекивање велике светлости са Табора), постулат да се човек може винути својим сопственим, усамљеничким средствима до Бога, интуитивно, непосредно, мимо мрачне материје овога света („умна молитва“, „унутрашњи човек“) чине и хезихазам, као и богумилство на другој страни, далеким наследником гностицизма¹².

Србија је, дакле, трансмитовала и богумилство, доставивши га Босни и даље западној Европи, а касније је, будући захваћена хезихазмом, послужила као посредник при преношењу и тих идеја, и то овог пута на исток, у Русију. Хезихазам је у Србији захватио не само монашке и књижевничке кругове, него и неке друге слојеве друштва. Он се огледао и у живопису: „извесна расточеност формалне структуре слике“¹³ — приметна је аналогија са плетенијем словес у писаној речи.

Уколико се о појачаном мистичарству и његовом магловитом језичком изразу говори као о једној од предренесанских појава уопште¹⁴, онда се српска књижевна радња тога времена може истаћи као пример резонанце и на такво духовно стање, у овом случају чак и на западно-

¹⁰ Г. Острогорски, Аеонске исихасте и их противници, Записки русског научног института у Београду 5 (1931, Београд) 349—370.

¹¹ Г. Острогорски, о. с. 354—355.

¹² Противници хезихазма су га и повезивали са богумилством, као што се види, не без основа. Уп. М. Мулић, *Srpski izvori „pletenija sloves“* (1963, Загреб), 29.

¹³ Св. Радојчић, *Текстови и фреске* (Матица српска, серија „Мозаик“ 25, без год. и места изд.) 55.

¹⁴ Мистику наших хезихаста са европском готиком упоредио је Д. Лихачев, заслужни истраживач овог периода словенске културе, творац појма словенске Предренесансе. Исп.: *Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России* (1958, Москва) 51.

европско. У готском периоду је на западу поникла једна специјална врста књижевности, као прогресивна реакција на догматизам и аскезу претходних векова: то је трубадурско песништво (тзв. стил *trobar clus*). Ево каква је карактеристика ове поезије (искључујемо делове о садржини): „Тамни стил који је сада ушао у моду, са својом намерном неразумљивошћу и љубављу према загонци, својим нагомилавањем техничких и садржајних тешкоћа“ ... „уживање неког уметника у тешком и сложеном, естетска привлачност скривених значења, нејасних асоцијација, разбијених ... композиција, симбола чији се смисао не може одмах схватити а затим никад не исцрпљује ...“¹⁵. Или ово: „Код трубадура ... песништво оптерећено скривеним смислом имало је изузетан углед“¹⁶. — Сувишно је указивати на сличност оваквих стилских одлика и нашег стила званог плетеније словес, насталог пре средине 14. века и пре Јефтимија Трновског коме се тај стил раније као творцу приписивао, — китњастог, базираног на гомилању и супротстављању лексике, пуног тешких, иако осмишљених конструкција. Истина је да је овај јужнословенски стил заснован на многим принципима позајмљеним још од грчких античких писаца и из јеврејских верских књига¹⁷, али је ипак веома карактеристичан тренутак његовог разбуктавања.

Плетеније словес доминирало је српском верском и историјском књижевношћу скоро од самих њених почетака па све до изумирања одговарајућих родова у 18. веку. Било га је и у руској књижевности, са којом се наша овде пореди, али тако рећи само на једном колосеку, док се у Србији, испрва због даха епохе а после по инерцији, оно сматрало готово обавезним у свим случајевима када је излагање претендовало на сугестивност, озбиљност, дакле на уметнички карактер. Пошто је било веома удаљено од живог говора, од саме логике живе речи, његово обилато присуство у књижевном опусу још је више сметало прожимању књишког и говорног елемента.

На упорно задржавање око хришћанских православних тема код Срба утицала је и већа блискост католичанства, које се сматрало непожељним и опасним. Заправо, стање ствари је ту било знатно сложеније.

¹⁵ А. Хаузер, Социјална историја уметности и књижевности [превод] т. I (1966, Београд) 215.

¹⁶ J. Huiszinga, *Homo ludens* [превод одломка], *Delo* 14/4, 363.

¹⁷ Нпр., М. Мулић, о. с. на више места. Иначе, његова је теза, да плетеније словес није израз хезихазма. За нас је маркантно временско подударње интензификације обеју појава.

Спољнополитички па и унутрашњесоцијални чиниоци по много чему су баш и везивали Србију са Западом, док су је прилике у световној и црквеној хијерархији, које су биле најбитније за слободан опстанак, задржавале у крилу старог византинизма са његовом религиозном дидактиком и помпезним етатистичким схватањима о везаности државе и вере. Уосталом, сама Византија, у чијем се крилу развијала и Србија са својом културом, била је у то време представник таквог истог двојства, што је понекад за њу значило право обогаћење, понекад извориште полемика које су доводиле и до смутњи, а понекад и крах, ако је борба водила у праве политичке и војне сукобе.

Српска средњовековна култура је имала много додира са западњаштвом, почев, можда, већ од дукљанске књижевности, у којој је — сматра се — биографија кнеза Владимира у 12. веку била састављена према западним узорима¹⁸, преко романа и приповедака западног порекла, све до делатности Самуила Бакачића у другој половини 16. века, чијом је заслугом у српску књижевност доспео чак и одломак Тасовог Ослобођеног Јерусалима¹⁹. Познати су бракови Немањића са принцезама млетачком, анжујском, угарском; мноштво података у студијама из наше средњовековне историје говори о доласцима мајстора из приморских крајева, где су западни утицаји били већ сасвим евидентна ствар, затим о присуству западних рудара, најамника, забављача и сл. О деспоту Стефану Лазаревићу су у последње време казане многе речи, врло ласкаве по њега, које га приказују као човека који се по много чему уклапао у токове западноевропског живота.

Али не заборавимо да је у Стефаново време било баш обновљено (уз редакцију) превођење старих византијских дела (Зонарине хронике у првом реду), затим неких делова Библије и др. И Ђурађ Бранковић, владар најбурније епохе и најдраматичнијих догађаја и обрта, успео је да мисли на културу, и то на исти начин као и његов претходник. Он је набавио оригинале Јована Лествичника из Свете Горе и Цариграда и иницирао њихов нови превод.

Књижевни ствараоци су желели новину и домишљали јој се, међутим скоро све што им је у сфери садржаја било нуђено или наручivano неминовно их је враћало на стара полазишта. Успевали су да на неки начин продуктивљују форму, да је модернизују и осамостаљују,

¹⁸ Узори су били или хагиографски или врсте „chansons de geste“ — уколико рана верзија овог дела није мистификација, на шта се у последње време помишља и указује.

¹⁹ Ђ. Радојичић, Источна и западна компонента старих јужнословенских књижевности, Глас САНУ 254, 18—19.

али су постигли, и то у великој мери, стилско-синтаксичке, лексичке и графичке иновације које нису значиле прогрес у припремању будућег књижевног језика.

Услед оваквог непрекидног остајања „на опрезу“, услед примамљиве близине сасвим нових расположења и сталног труда да се духовна култура не поведе за њима и не отме из руку, српска књижевност, иако изврсна при стварању и усавршавању књижевних родова (нпр. велелепних владарских биографија), ипак остаје веома конзервативна у садржају, „исфорсирана“ у изразу, и самим тим њен се језик стваралачки, животно, углавном не развија.

Сасвим је разумљиво да је у Русији позитивном развоју доприносило стварање снажне централизоване државе већ између 14. и 16. века, пре формирања руске нације. Велика реперкусија таквог збивања на поницање књижевног језика састојала се у томе што се тада, на узајамном утицају народске живе речи и моралистичко-дидактичких стилских наноса из верске литературе, изграђује потребни за државу канцеларијски језик. Пословни канцеларијски језик (рус. деловой язык) игра значајну улогу стога што силом прилика, због свог честог публицистичког карактера и широке намене, мора да затире и ситније дијалекатске диференције и сву нерегулисаност живе речи. Највише се њему у заслугу приписује у историји руског језика обрада прости и сложене реченичне структуре. Његова је историја била дуга — она почиње од тзв. новгородских грамота још у 13—14. веку, иде преко московских и двинских грамота и даље преко најразноврснијих списа, нарочито једног посебног опуса званог „челобитные“ (молбе и жалбе упућене високим инстанцама), преко епистоларне писмености, све до раздобља стварања националног књижевног језика.

Са овом појавом српска језичка историја нема суштинске паралеле. Јавни карактер могли су имати само закони — Душанов законик, Закон о рудницима деспота Стефана, писани заиста једним популарнијим стилем. Каснији језички умртвљени преписи таквих текстова нису били ни од каквог значаја, јер сем у незнатним појединостима нису одражавали даљи језички живот. Познате повеље, уколико су и биле са територије која нас овде занима, нису имале других намена сем локалних, оне нису постајале јавна реч. У њима, у ствари, није одражена никаква јака актуелност. Пошто су се прототипови таквих докумената формирали у доба још увек веома јаке старословенске боје у писмености, традиција је у неку руку умртвила и њих у њиховим архаичним видовима. Многе повеље и писма правног типа били су писани, истина, на далеко народнијем језику него што га налазимо у верској и историј-

ској књижевности. Али у овом расправљању нас толико и не интересује интензитет или дијалекатска локација народних црта у неком споменику, колико способност тог споменика и његових сродника да учествују у изградњи књижевног језика. Таквих могућности српска средњовековна правна материја по самој својој тематици и намени углавном није имала.

На самом почетку осамнаестог века, пре руског утицаја, има нешто канцеларијске писмености у Војводини²⁰. Без обзира на локалност и те појаве, као и на њену краткотрајност, у то време је било више историјских услова за њену креативнију улогу на пољу стварања књижевног језика; ако ништа друго, у ту писменост енергичније се пробијао сам човек, и то већ описмењен у школама, мање је било текстовног шаблона. Судећи по виђеном, досад још уопште непроучаваном материјалу, пре би ова војвођанска пословна грађа могла да се пореди са показаном руском, него српска средњовековна, која руској иначе више одговара по вековима.

Много од онога што је речено о српским приликама могло би да се употпуни и коригује уз боље познавање световне романескне материје у средњем веку.

Испитивач романа о Троји и о Александру Великом Радмила Маринковић каже да је 14. век „одиста велика епоха популарне, тј. забавне, белетристичке књижевности код Јужних Словена“, како то показују и њене и Вајанове анализе²¹. У неким од таквих сачуваних текстова запажа се понављање истих израза, извесних стилских или фразеолошких калупа, поетизама, каквих је морало бити „у некој епизи и пре овога [мисли се на Александриду] романа“²². Поводом другог споменика исти аутор вели: „... Све то говори да се код романа о Троји сусрећемо са елементима релативно већ формираног стила који има устаљене изразе за феудални начин живота и схватања; он је свакако усмени, епски и има извесну традицију у живом савременом језику“²³.

²⁰ В. П. Ивић, О неким проблемима наше историјске дијалектологије, ЈФ 21, 111; текстови који се у том раду помињу, у време писања ове студије, нису још били публиковани. Г. Витковић је издао понешто од материјала у Гласницима Друштва српске словесности, веома некритично према мишљењу стручњака (в., нпр., оцену Н. Радојчића у Народној енциклопедији Ст. Станојевића, у чланку о Витковићу).

²¹ Р. Маринковић, Роман као књижевни род у средњовековној књижевности јужних и источних Словена, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 34/3—4, 216.

²² Р. Маринковић, о. с. 211.

²³ Р. Маринковић, о. с. 210.

О прожетости неких старих књижевних састава оним што би већ у то време могло постојати као претходница данас познате народне песме, дакле и као нешто стандардизовано, говорио је Д. Костић у својој још увек актуелној расправи „Старост народног епског песништва нашег“²⁴.

Записана приповедачка грађа нашег средњег века приметно се дели на два типа. Једно су приповетке мешаног, и верско-морализаторског и световњачког, каткад чак наивно хумористичког карактера, побожних тенденција, понегде са призвучима хришћанског манастирског амбијента, понегде античке басне, понегде оријенталске приче и другога. Такве су Стефанит и Ихнилат, Снови цара Шахиншаха, Варлаам и Јоасаф, Блажени Гроздије, Премудри Акир, Езоп, Еладије, Врач, Медвед, свиња и лисица, Цар Аса и др. Разбацана издања тих приповедака често не дају ништа ни за убификацију ни за временску локацију њиховог постанка; језик се мало разликује од језика тадашње верске и историјске књижевности²⁵. Није искључено ни то да многи од издатих текстова представљају резултате каснијих архаизираних редакција. Друкчијег су карактера тзв. романи витешког и авантуристичког садржаја, непосредно или засада само посредно познати у вези с нашом старом књижевношћу: Троја, Александрида, Бова од Антоне, Тристан, Дигенис (рус. Девгениево деяние). Они текстови који су и откривени као домаћи, ту су одиста далеко више народни него споменици „светогорске“ групе; за друге, чији домаћи текстови нису досад нађени, утврђује се ипак, и на основу језичких знакова, српско или јужнословенско постојање²⁶, — а као расадник њихов на нашој територији претпоставља се Дукља²⁷. За детаљније проучену Александриду показано је да је „крајем XV и почетком XVI века архаизирана и стилем и језиком ... Један такав текст доживео је у XVI веку богословску редакцију“ (додуше, на нешто удаљенијем терену)²⁸.

И о првом и о другом типу приповедака у стручној литератури још увек се увелико истражује ко је од кога међу Јужним Словенима или Словенима уопште преузимао та дела и ко их је и где преводио

²⁴ Јужнословенски филолог 12, 1—72.

²⁵ Варијанту Акира у Либру од мнозијех разлога налазимо на знатно народнијем, углавном ијекавском дијалекту.

²⁶ Исп.: А. Вајан, *Le Digénis slave*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 21/3—4, 197—228; И. Грицкат, *Тристан и Ижота* [предговор] (1966, Београд) 9—43.

²⁷ Р. Маринковић, о. с. 208.

²⁸ Р. Маринковић, о. с. 215.

с грчког одн. с неког другог несловенског језика. За многа се каже да су поникла или била позната на словенском југу, да су им мотиви имали одјека код разних писаца, од архиепискога Данила, старог биографа, који је познавао роман о Александру, до Јурја Хабделића и Штефана Фучека, кајкавца из 18. века, који су познавали Варлаама и Јоасафа²⁹. Из свега овога би се дало закључити да је постојао општесловенски фонд белетристике, слично ономе како је у најновије време Д. Лихачев сугерирао постојање општесловенског фонда, „литературе посредници“, на терену богословско-дидактичког књижевног рада³⁰. За нас је овде важнија претпоставка да је тај фонд на српском земљишту био можда народнији по језику него што га неки од постојећих каснијих егземплара приказују, а још је битније то да је он, тај слабо познати, местимице само наговештени фонд, садржао доста услова да буде данас признат као модел неког раног вида књижевног језика. Он је, наиме, био формиран у нешто устаљенијем државно-политичком амбијенту, показивао је знаке консолидације стила, и то без толиког притиска туђинштине или артифицијелности као што је то био случај у верској и историјској књижевности. Двојако писање, које смо већ више пута споменули, није сметња за концепцију да је управо овај „неуметнички“ језик имао за оно време карактеристике књижевног језика; просто је „уметнички“ део литературе био тада грађен на издвојеном терену, тако рећи на страном језику. На несрећу, том страном језику је непрекидно падало у део да се у свести људи намеће као домаћи, при том као онај домаћи који је најбољи, који је озбиљан и узвишен. Разлика према руском случају састојала се у ствари у томе што код нас није од самог почетка било погодних књижевних родова и што није било погодних историјских и културних прилика да се руше бране између две струје: и то не само да се руше кроз пропусте или невештину писара, чега је код нас и било, него кроз убеђење књишких посленика да се струје смеју међусобно прилагођавати.

Културне прилике у Србији дуго остају средњовековне — под Турцима дотрајава феудално устројство — а у понечем се и погоршавају. Одсуство нових научних и естетских сазнања, одсуство догађаја који би подстицали, не погодују чак ни развоју говорног језика, а камоли књижевног, слично чињеници да кад нема реалије, нема ни назива за њу.

²⁹ Ф. Галинец, *Legenda „Barlaam i Jozafat“ u tradiciji hrvatske književnosti XVI—XVIII stoljeća*, *Nastavni vjesnik* 44, 185—200.

³⁰ Древнеславянские литературы как система, у зборнику: *Славянские литературы...* (уп. нап. 6), 5—48.

Недостатак комуникација међу људима и њиховим наречјима употпуњује списак отежавајућих околности: ниједан дијалекат се у то време није могао оснажити и наметнути као обавезнији за писмено изражавање, како се то догађало у Русији са московским дијалектом, у Италији, Француској и другде.

Управо због специјалних политичких прилика у Србији култура је у неколико турских векова углавном чинила целину са предтурском културом. Садржина те културе остајала је и даље у својим традицијама, и то не зато што није било баш никаквих могућности за примање новине, него опет стога што су специфичности тако диктирале. У слободној феудалној Србији држава је уз велику помоћ и присуство цркве вршила своју власт, док је под турском доминацијом црква, преузевши многе световне ресоре, донекле заменила саму српску државу, у оквирима једне веће и моћније државе. То је већ било довољно за конзервацију културног стваралаштва. Даље, поред политичких и социјалних, било је и раније и касније такође и чисто верских разлога за јак традиционализам. У доба слободне српске државе православље се још увек, тако рећи, утврђивало и књижевно и идејно: попуњавао се фонд превода из саме Библије, из патристичке литературе и сл., и уз помоћ византијског и светогорског хришћанског стваралаштва водила се борба против јеретика, богумила, уз делимично сопствено еволуисање, уколико се хезихазам може тако назвати. У турско доба разлози су били нешто друкчији али резултати слични: ради одржавања националног духа веома се неговало немањићко предање а заједно с њим и поштовање књижевних дела написаних у вези с том династијом. Страх од верског отуђења у смислу исламизације није у српским земљама представљао толико јак подстрек за чување верске књижевности, али је, нарочито нешто касније, искрсла опасност од покатоличавања, па се јавила потреба за отпором који се такође одразио у верској конзервативности и бежању од модернизације.

Разуме се да посматрање нашег турског 15, 16. и 17. века може да изазове велику скепсу, ако се помисли да се управо то време поклапало са цветањем и трајањем осамостаљене дубровачко-далматинске књижевности, са заокруженим, мада по обиму скромним књижевним достигнућима на другим тачкама српскохрватског и уопште југословенског земљишта, а сем тога са хуманизмом и неокласицизмом, са маниризмом и бароком у западним земљама, са чврстим заснивањем културних и књижевних вредности на слободном словенском истоку. Српски прегатоци тих времена „када су живи завидели мртвима“ делују скромно и тужно ако се узме у обзир да је у тим истим временима ев-

ропски познат Далматинац Антун Вранчић издавао песме у Кракову, да су Петанчић, Бродарић, Лукаревић писали студије о Словенима а Гундулић и Крижанић коначно разбијали митове о словенском варварству, да је Далматинац Патрић антиципирао Гетеове идеје о светлости а Фауст Вранчић о падобрану; да се још од прве половине 15. века развијала епиграфика у Трогиру, и у следећим вековима археологија у Далмацији, да је Илија Цријевић обнављао Плаутово позориште у Риму и да се са неким далматинским ерудитима дописивао Бразмо Ротердамски, док је Руђер Бошковић и сам постао духовно светлило од најширег међународног значаја³¹. Сва су таква сећања веома неповољна по Србе — савременике тих збивања, али их околности оправдавају, а поједине личности у стању су да им у великој мери осветлају образ. Тако се данас Димитрије Кантакузин, песник већ поробљене Србије у 15. веку, са античким књижевним делима у својој библиотеци, назива човеком Препорода у маломе³². За патријарха и књижевника Пајсија рекао је Павле Поповић: „Да није тако диспаратно, ја бих га поредио са хуманистом Пођом Браћолини, који тако исто, идући за својим званичним послом, тражи и налази рукописе Квинтилијана и Цицерона“³³. Биографија Стевана Штиљановића била је у нашој науци окарактерисана као блиска бароку, и врло је самостално рађена у садржинском смислу.

Објективности за вољу треба подвући неке чињенице које се већ гласно истичу у историјским и сличним делима новијег времена. Казано речима једног од истраживача, „мноштво нових историјских извора, посебно оних из цариградских архива, као и критичко разматрање старих, указују недвосмислено да се углавном сме тврдити како положај покорених хришћанских народа у Турској империји током XV, XVI, па чак и XVII века, није био онако тежак као што се иначе приказивао и како се то и данас каткада чини“³⁴. Најинтересантнији су непобитни подаци о верској толеранцији турских освајача према покореним иноверцима, толеранцији коју је диктирала и политичка

³¹ Исп. чланак И. Голенишчева-Кутузова: Итальянское возрождение и славянские литературы, у зборнику: Исследования по славянскому литературоведению и фольклористике (1960, Москва) 152—174.

³² Ђ. Трифуновић, уводни чланак Димитрије Кантакузин у истоименој књизи (1963, Београд) 25.

³³ У предговору издања Старе српске биографије XV и XVII века Л. Мирковића (1936, Београд) стр. LXI.

³⁴ Ср. Петковић, Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614 (1965, Нови Сад) 15.

стратегија, а и неки прописи Корана. Српска црква имала је под турском управом сличну власт над народом као што га је имало домаће племство пре губитка слободе. Пећка патријаршија је у другој половини 16. века и у 17. веку заузимала већу територију него за време Немањића, њене су границе биле шире и од самог Душановог царства, а и од тадашњих оквира Васељенске патријаршије. Њу су признавали и Срби из јужних угарских крајева.

За нас су ови подаци важни због тога што су црква, и посебно Пећка патријаршија, током целог тог времена формирале националну културу, идеологију и књижевност српског народа, како су знале и умеле. Све је то, и књижевност и њен језик, највише личило на пред-турске прилике, уз неминовно пропадање због дуге употребе. Али се новина незадрживо пробацијала и у ово историјско доба, као што се пробацијала и за време политички независног феудализма.

С једне стране, Србија је под Турцима била подвучено изолована од сваког страног утицаја, чак и оног који би јој био приступачан. Она се равнодушно односи према вештини штампања иако још има своје штампарије (и после обнове Пећке патријаршије, али никад у самој патријаршији), тако да Срби не доспевају дотле да штампарски умножавају домаћа историјска и друга дела већ штампају једино Четворојеванђеље, Триод цветни и посни, Псалтир, Октоих. Разлог томе је и осећање антагонизма према иновјерској култури (у коју спада и типографска делатност), а као таква се у оно време више осећала култура Запада него Турске, јер је турска култура била нижа од сопствене и без конфесионалних претензија. С друге стране, оно у чему се није осећала опасност по национални интегритет, као што је нпр. било преписивање световних приповедака, између осталог и неких западно-европског порекла, радо се одржавало. Ср. Петковић указује на необично живу књишку делатност, разумљиво највећим делом преписивачку, у 16. и 17. веку, и то у 16. в. после обнове Патријаршије, тако да из тих непуних 150 година имамо две трећине свих до данас очуваних старих српских рукописа³⁵; суштину ове опаске не мења то што се из старијих периода манускрипти уопште налазе све ређе, сразмерно старини, док у новијим периодима треба рачунати већ и на сасвим измењене прилике.

Говорећи о турским вековима српске књижевне ситуације, морамо имати у виду географску дивергенцију књижевних подручја. Део образованог духовног сталежа, између осталог и самих манасијских

³⁵ О. с. 35—36.

културних радника, одлази после дефинитивне пропасти Србије са последњим Бранковићима у јужну Угарску, док мањи део наставља свој живот на старим огњиштима, где и даље углавном доминира светогорство. Посматран као целина, тај период даје оригиналне животописе — то су животи Стефана Бранковића, Мајке Ангелине, архиепископа Максима, Стевана Штиљановића, Ђорђа Кратовца и др., касније и Пајсијева биографија цара Уроша (и његова биографија Стевана Првовенчаног). У јужној Угарској све се више афирмише нова српска средина, и ту се постепено ствара подунавска, све профанија књижевност, чијим се последњим изданицима могу сматрати гроф Ђорђе Бранковић, Рачани и Гаврило Стефановић Венцловић³⁶. Увелико су преписиване старе биографије. Ово је време живљег стварања оригиналне црквене поезије, за разлику од ранијих времена, када је преовлађивала преводна. Развија се летописачка и родословска књижевност, на жалост друкчијег порекла и друкчијег језичког карактера него руско летописаније. Вероватно се тада дефинитивније формира еп о косовском боју. Преписују се старији правни списи, а преводе се и нова, за оно време актуелна теолошка дела³⁷, при чему се примећује да је богословско образовање и познавање финеса било у то време на великој висини³⁸. У целој овој активности недостаје понешто што би се чак и од ње, и у такво време, могло очекивати. На српском земљишту се, на пример, не шире преводи дамаскина, којих има у Македонији и у Бугарској.

О периоду 17. и 18. века уопште, био он везан за балканску или за војвођанску територију, из неколико разних разлога може се већ говорити као о периоду почетка тражења правог књижевног језика, мада је до њега било још далеко.

Као један од симптома назире се појачани индивидуализам изражавања код писаца. Језик Ђорђа Бранковића, скроз недоучен, разбарушен и рђав, довољно је јединствен чак у својим манама да се може препознати и тамо где под њиме стоје туђи потписи. Венцловић је имао свог сопственог стила, на који у више махова указује испитивач његовог језика В. Јовановић³⁹. Нарочиту пажњу привлаче путописи,

³⁶ Ђ. Радојичић, Чланак Осамнаести век, када се нова српска књижевност рађала, зборник Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба (1967, Нови Сад) 310.

³⁷ Ср. Петковић, о. с. 39.

³⁸ Ср. Петковић, о. с. 66.

³⁹ Гаврило Стефановић Венцловић, Српски дијалектолошки зборник 2, 105—306.

који показују свесну тенденцију изграђивања сопственог израза, можда и претензију на изграђивање књижевног језика уопште, о чему ће још бити речи. Битна је и друга појава — осећање за стил унутар појединачног текста, стилска надградња. Такву појаву од целе светогорске књижевности могли смо очекивати једино у неким причама профанијег (не романеског) типа, као што је нпр. приповетка о блаженом Гроздију, У Београдском зборнику из 17. в.⁴⁰ налазимо у оквиру те приповетке овакве творевине, може се рећи пародије на словесно плетеније:

встроносца, фасоула млекопиштна, тврдожилокофшпитела, нагласиано, лютоплачношчно, слѣддоуѣства итд.

Није толико важна чињеница што се ове и сличне речи нису одржале као улог у будућу књижевну реч, него то да су се људи почињали слободније опходити са освешталом језичком грађом.

Посебно место у историји наше књижевности и нашег језика заузимају „путаствавија“ или „хожденија“, досад веома мало проучена. Судећи по ономе што се о њима зна у науци, и специјално на руском земљишту, а и по језичким чињеницама, тај је род — било као чист превод било као подражавалачка обрада — потекао од грчких проскинитарја, тј. описа хришћанских светих места. Код нас их има из периода од 16. до 18. века; путописи Јеротија Рачанина и Арсенија III Црнојевића су најпознатији. Принциписке опаске с њима у вези су следеће. Ти су текстови, уколико нису сасвим осамостаљени, једини наши преводи или изводи са грчког језика који нису урађени на старословенском језику српске редакције, него на српском, ма какав он тада изгледао на папиру. Даље: као што је за верско-дидактичну средњовековну литературу важио строги кодекс симбола, церемонијалности, „етикетије“ (према Д. Лихачеву) и језичког уобличења, тако је исто постојао неки посебан кодекс и у проскинитарјима, тематски и језички⁴¹, и стари Срби су га верно преносили. Без могућности упуштања у опширније језичке анализе и цитате, споменућемо да смо вршили извесна поређења, не између текстуелно најближих примерака, него између самих синтаксичких одлика у разним грчким и српским списима ове врсте. Закључак је тај да је грчка синтакса умногоме копирана а умногоме и преношена по нужди. Нпр., у грчком су запажене истоветне конструкције, на кратком растојању, са помоћним глаголом или без њега у егзистенцијалним реченицама, па је то исто присутно и код Срба,

⁴⁰ У издању Ђ. Даничића, *Starine JA 2*, 311—312.

⁴¹ Исп.: В. Данилов, *О жанровых особенностях древнерусских хождений*, Труды отделения древнерусской литературы (1962, Москва-Лењинград) 24.

и доведено је у каснијим текстовима до манира. Одсуство помоћног глагола у прошлом времену и у пасиву у српским примерцима може се протумачити једночланошћу грчког перфекта одн. пасива (индикативног). Хипотакса изражена паратаксом налази се у грчком, рецимо: ... τοῦ καὶ . . . χρῆσμενον, καὶ ἔχει γ' ἑύλες = иконостас . . . позлаћен, и има [уместо: који има] троја врата, — калуп веома распрострањен у српским описима. Може се споменути и редупликација у дистрибутивним обртима — такође црта грчке синтаксе⁴². Али је најбитније то што се између старијих и млађих по постању српских путописа примећује еволуција, коју бисмо могли да дефинишемо као тежњу да се лексика обогати и учини народнијом, а синтакса да се регулише у правцу не сасвим народног шаблона. Такви „принципи“ нису имали среће да буду спровођени на некој раширенијој лектири, ни у повољније доба, нити од стране писменијих аутора; занимљив је само факат да у тим принципима има нечега од оног, чиме се одликује и формирање књижевног језика уопште. Грецизирање које се овде покушавало лансирати није било оног истог типа какво смо налазили у старословенском језику и специјално у плетенију словес. Пошло се за неким живљим и ипак прихватљивијим синтаксичким појединостима.

Лексикони, глосари, буквари и слични едукативни списи ни издалека нису достигли у Србији онај ступањ раширености и разрађености као код Руса. Ради употпуњења овог прегледа ипак треба упозорити на то да је таквог материјала било и код нас, углавном од 17. в., али да он засада лежи скривен по неиздатим или давно и некритично издатим зборницима.

Личност као што је био Венцловић, црквени беседник, прилично нова књижевна фигура и у тематском и у језичком смислу, могао би да буде у историји нашег књижевног језика класичан пример једног од кодификатора и пропагатора. Језик којим је беседио и писао, када је хтео да се служи „простим“ стилем, местимично се веома приближавао оном шумадијско-војвођанском узору који се касније усталио као један део књижевнојезичке целине. Али Венцловићу не припада крупнија заслуга у послу унапређивања књижевног језика. Иако је

⁴² За српске текстове гледани су: Православниј палестинскиј сборникъ т. 5, вып. 2; Ст. Новаковић, Прилози к историји српске књижевности — Један стари световни зборник ћириловски, Гласник српског ученог друштва 8, 32—33; о путопису Арсенија III и Јеротија Рачанина в. чланак: И. Грицкат, О неким видовима историјскојезичких истраживања, Зборник за филологију и лингвистику 11, 39—45. За грчке текстове: Православниј палестинскиј сборникъ т. 14, вып. 1 — уз руски превод.

умео да изрази и донекле да књижевно уобличи језичко стање своје средине, што није полазило за руком другима у то време, његови списи нису стигли да се довољно рашире те су остали без нарочитог стваралачког одјека. Међутим, управо и да је било после Венцловића још временског распона до наиласка рускословенске и славеносрпске плиме, и да је било довољно умножавања његових дела, улога његова или њему сличних у формирању књижевног језика не би била знатно већа. Наиме, чињеница је да су у нешто ранијим епохама снажни представници црквене речи још увек могли да буду фактори регулисања општенародне књижевне речи; али у време афирмације грађанске класе, уз то у изразито рационалистичком веку, њима није било више суђено да се уздигну изнад ограничене прихватљивости. Зна се од коликог су значаја били, почев од времена Реформације, преводи Библије на народне језике одн. дијалекте у разним деловима Европе. За белоруско-украјинску средину у шеснаестом и седамнаестом веку вредним су се показали подухвати синтезирања црквенословенског и народног елемента, у бризи неких појединаца око стварања домаћег књижевног језика⁴⁸. Али у даљим вековима иницијативе световног карактера постају далеко важније. Језички значај Вуковог превода Новог завета јесте у томе што је он замишљен као филолошко а не као верско дело. Улогу некадашњих библијских превода управо од осамнаестог века преузимају у западноевропским земљама разноврсне публикације високих научних тела, најчешће називаних академијама. И у нашој средини, нешто касније, неке празнине и потребе младог књижевног језика премошћене су захваљујући делатности научних радника у Друштву српске словесности, као и индивидуалних лексикографа, разуме се световњака.

III

Тек се од осамнаестог века може говорити о документованој историји данашњег књижевног језика. Све доде била је у највећој мери историја језика књижевности.

Догађаји који су на српској страни наступили у првој половини 18. века — испрва русифицирање а затим несистематисано али обилато „славјанизирање“ писане речи — дали су одличну потврду да се структура једног језика не може насилно померити у правцу неког другог, без дуготрајног, спонтаног и комбинованог, тј. и писменог и још више

⁴⁸ Нпр., Н. Толстој: Взаимоотношение локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода, у зборнику: Славянское языковедение (V Международный съезд славистов) (1963, Москва) 246.

говорног прожимања туђом структуром. Ефекат ових догађаја доказао је да се наш језик није могао ни русифицирати ни „славјанизирати“, — ни у фонетици ни у морфологији ни у синтакси. Лексичка одн. лексикотворна пријемчивост се показала тамо где није било противљења од стране домаћих језичких принципа а где су додири с другим народима и нужда терали на позајмицу.

Вештачко сједињавање с руским одн. с црквеноруским језиком које је било предузето довело је до тога да су се у књишкој речи опет избрисали и они малобројни знаци премештања старословенског и архаичног елемента у домен стила или у професионални (култни) израз. Код Венцловића и код Рачана можемо наћи појаву да се о цркви говори србуљским језиком а о обичним стварима народним или бар народнијим. Ситуација која је настала помрсила је осећање за стил код књижевника, црквени обрти су поново могли да се нађу у сасвим неадекватним положајима, чак и без реда и доследности који су владали у ранијим вековима. Такав развој није могао бити успешан: није потребно доказивати да у српскохрватској структури данас нема трагова руске школе 18. века. Продор је био неприпремљен и неприродан. Изговор који се наметао био је једнак изговору страног језика, а граматички и лексички фонд, уколико је и асоцирао стање у сопственим старим књигама, био је ипак такође веома далек, с обзиром на то да је и сам тај језик старих књига са својим старословенизмом стајао далеко од живе речи.

Наиме, ни сам старословенски језик, толико присутан у претходним вековима, није скоро нимало утицао на српскохрватски, чак ни на његове јужне и православне делове. Настао је парадокс, разуме се привидан, да је језик српског народа, чија је некадашња књижевност била далеко више старословенска, остао у односу на старословенизам много самосталнији него руски. Руски се прожимао старословенским у разним епохама, на разним нивоима, слично као енглески језик француским елементима. А стари српски (као и каснији српскохрватски) задржао је према њему, као нерасточеном, увек глобално присутном књишком, страначком изразу, дистанцирани став, без конструктивног зближавања. Вук Караџић је о свему овоме казао још у своје време и на свој начин: „Да су наши стари само онолико Славенски језик посрбили, колико су га Руси порусили, и нама би сто пута било лакше узимати Славенске ријечи и многе се не би познале у Српскоме језику“; а даље: „а сад би се могло казати, да су наши стари Славенски језик већ били посрбили, али зла срећа да није дала да се прими“⁴⁴.

⁴⁴ Примјери српско-славенскога језика, изд. Скупљени граматички и полемички списи (1894, Београд) 396.

Српскохрватски има, разуме се, заједничких црта са старословенским као јужнословенски језик, и ту је он у друкчијем положају него руски. Ово се тиче првенствено фонетике и морфологије. Али ако би се издвојили они старословенизми који су специфично старословенски, а нарочито све оно што је у старословенском представљало грчки утицај, видело би се да ни у српскохрватским дијалектима ни у књижевном језику то све није постало живо. Евентуално се нешто може наћи, као што ће даље бити показано, нарочито у излагању апстрактнијих садржаја. У потенцијалу данашњег језика могу, разумљиво, постојати и туђи елементи, уколико нису због нечега у супротности са домаћим. Ово се повезује са једном од особина сваког књижевног језика, споменутом на почетку излагања: са способношћу изражавања свега што се изражава и у другим књижевним језицима савремености. Ради постизања тог књижевнојезичког циља језик посеже не само за „далеким“ интернационализмима, тј., у нашем случају, за француским, латинским, грчким и др. страним лексемама или суфиксима, него и за „ближним“, код нас за интерсловенским средствима, а као таква се нашем језику нуде старословенизми, који су често једнаки сопственим, или руским, или уопште словенским архаизмима. У коликим сразмерама ово модерно посезање вреди за појединачна српскохрватска подручја, посебно је питање, свакако везано за историјске прилике.

Да би се доказало оно што је речено, требало би говорити о многим чиниоцима, који би увелико прелазили оквире излагања. Тако, код синтаксичких појава које су заједничке за старословенски и руски а нема их у српскохрватском (тоуждѣ (одн. чужд) + генитив; датив: не добро естѣ многомѣ богомѣ бѣти; инструментали: радоваша се въсѣмѣ домоу, сиротоу отѣ родитѣль оставиенѣ бѣистѣ; питање типа: не ова ли въ чмѣ въпадѣта се, дамѣли їли не дамѣ)⁴⁵ треба раздвајати стварни утицај старословенског на руски од онога што је општесловенско а изгубљено у каснијем српскохрватском развоју. Код појаве које су заједничке за старословенски и српскохрватски а нема их у руском (развијеност темпоралног и квалитативног генитива; датив: чкоу етероу богатоу оуговѣзи се нива) треба мислити начелно на исто: шта је старо и заједничко па промењено у руском, шта општејужнословенско а шта евентуално преузето у нашем језику из старословенског.

Стога ће се за илустрацију тврђења да старословенски није утицао на структуру српскохрватског језика узети само неколико факата:

⁴⁵ Старословенски примери одабрани и верно цитирани према: Ст. Куљбакин, Старословенска граматика (1930, Београд), у одговарајућим деловима Синтаксе.

степен присутности старословенских суфикса у српскохрватском, степен склоности ка грађењу сложеница и полусложеница по старословенском моделу, као и судбина неколико типично старословенских синтаксичких конструкција.

Суфикс *-ije* би према тенденцијама јужнословенске фонетике могао и у српскохрватском да се развије из *-iĭe* и да се тако задржи, како се то догодило у старословенском. У руском је то *-ije* преузето из старословенског и стекло је широку распрострањеност. Међутим, код нас се то није десило, тако да са тим наставком имамо данас само ограничен број црквених термина и полушалових, жаргонски обојених речи, такође црквеног порекла: јеванђелије, ус(ј)скованије, бденије, ваведеније, п(ј)еније, васкрсеније, преображеније и сл.; ухљебије, прикљученије, наравоученије, поњатије, збитије и још неколико; научни термин (из руског): полногласије⁴⁶. Сложени суфикс *-stviĭe*, познат у старословенском (подовъствиѣ, чловѣкољубъствиѣ, величъствиѣ, отъчъствиѣ, невѣръствиѣ и др.) и у руском (бесчувствие, бедствие, последствие, сумасшествие, действие, присутствие, препятствие, довольствие итд.) потпуно је непознат у српскохрватском; реч путешествије, једина те врсте, изговара се тако уз евоцирање времена и прилика у којима је она код нас била употребљавана у књижевности.

Што се тиче суфикса *-иѣль*, с једне стране се истиче његова нераспрострањеност у српскохрватском језику, и примери који се за њега наводе (учитељ, бранитељ, створитељ, спаситељ и др., а даље градитељ, сниматељ) сугерирају мисао о преузимању одн. калкирању свих таквих лексема из старије или из стране словенске језичке средине ради актуелног попуњавања домаћег лексичког фонда. С друге стране, инверзни речник прављен у најновије време даје мноштво речи на *-иѣль*: без ж. рода, као обитељ, и префиксних варијација, као натјецатељ — сунатјецатељ, има код Матеша око 200 таквих изведеница. Не улазећи овде у природу ових наших савремених речи, навешћемо само карактеристичну чињеницу (можда нешто ослабљену фактом да речници уопште мање нотирају изведене речи) да је према оваквом обиљу именица мушког рода наведено нешто мање од 50 изведеница женског рода на *-иѣлька* (рачунатих по истом принципу, без примера као петелька), једва тридесетак на *-иѣљски* (не убрајајући наведене прилоге,

⁴⁶ Суфиксни материјал је узиман из три инверзна речника. Српскохрватски: Ј. Матеша, Rückläufiges Wörterbuch des Serbokroatischen (1965—1967, Визбаден), у четири свеске. Руски: Х. Билфелт, Rückläufiges Wörterbuch der russischen Sprache der Gegenwart (1958, Берлин). Старословенски: Л. Садник — Р. Ајцетмилер, Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten (1955, Хајделберг), други део.

којих је ту сасвим мало), двадесетак на *-шељство*, затим једна реч на *-шељни*: громопуцатељни, и једна на *-шељан*: рукопипатељан (ниједна на *-шелни* и једна на *-шелан*: трогателан). Очигледни жаргонизми се наравно не узимају у разматрање, а оно што остаје даје повода за закључак да наставак *-шељ* на нашем земљишту, ако је и ступио из неких разлога у новије време у офанзиву, није стигао да развије поред себе секундарне изведенице (за *-шељни* је то сасвим евидентно), а то значи да нам он није доспео као живо наслеђе из ранијих епоха⁴⁷.

Перинтегрирани суфикс *-ство*, који се такође сматра типично старословенским, није увек лако издвојити међу случајевима где се наставак *-ство* додаје на већ постојећу основу на *-н-*. Укупно узевши, српскохрватске речи са завршетком на *-нство* указују највише на фонд правних термина, термина из црквеног, државног или породичног права: владичанство, католичанство; величанство, височанство; девичанство, супружанство, удовичанство и сл., поред неколико општијих апстрактних термина религиозно-филозофског порекла, као божанство, човечанство, тајанство, достојанство, благодејанство. Приметимо да правничко-терминолошки, такође архаизирани карактер имају и руске речи: главенство, равенство, верховенство, духовенство.

Суфикс *-тва* за *nomina actionis*, који се није много раширио ни у руском, стоји у врло малом броју речи познатих на целој књижевнојезичкој територији српскохрватског језика (сетва, жетва; померене у правцу резултативности: клетва, молитва, данас немотивисано жртва), док немногобројне друге, регистроване у инверзном речнику, представљају мање познате локализме одн. лексеме задржане највероватније из старих црквених извора.

Суфикс *-ња*, такође за *nomina actionis*, може послужити као добар пример за тенденцију живљег одржавања у руском језику и слабијег у српскохрватском. Ни српскохрватска образовања типа кошња, прошња, кретња, шетња, хитња, скитња, зебња, градња, штедња, жудња нису малобројна (уз мање природна, као што су пореметња, прекретња, прошетња, предслутња, нерадња, проходња и сл. у инверзном речнику), — али се у руском ово средство за творбу нових речи осећа као изражајније и народскије, што се може видети из речи стряпня, грызня, суетня, као и из продуктивности која се огледа у типу шепотня, беготня, трескотня, топотня и сл.

⁴⁷ М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик (1964, Београд) 539—540; И., Продуктивност неких наставака којима се граде *nomina agentis*, Наш језик 14, 1—19 са цитираном новијом литературом.

Још више се то исто може констатовати у вези са суфиксима *-изна* и *-знь*, од којих су у српскохрватском остали само слаби лексички трагови, док се у руском на *-изна* продуктивно граде нове речи као голубизна, серизна, крутизна, дороговизна, прямизна, дешевизна, левизна итд.; а и што се тиче наставка *-знь*, још увек постоји више речи у руском, иако већ слабо мотивисаних (болезнь, боязнь, неприязнь, жизнь) него у српскохрватском (бојазан, саблазан, бољезан), где је ненародно порекло евидентно.

Суфикс *-џијь* у српскохрватском уопште се не налази, док се у руском ипак задржава у непродуктивним али етимолошки мотивисаним примерима: певчий, ловчий, зодчий, возничий, лесничий, кормчий, стряпчий и др.

Из изложенога би се већ могло видети да српскохрватски књижевни језик — као ни сваки други — не даје отпора при попуњавању лексичког, нарочито апстрактног и термилошког фонда речи путем суфиксације која није сасвим његова: он се поготову не опире суфиксима из сопствених архаичнијих или старих „књишких“ или општесловенских резерви, кад је већ спреман да и стране наставке, нпр. *-изам*, додаје на домаће основе (србизам, „буквализам“ итд.). Управо је и то једна од црта његовог књижевног карактера, као што је већ спомињано, и када се на чињенице погледа из тог угла постаје јасно да би пуристички захтеви могли сваки језик да одведу врло далеко и у веома нежељеном правцу. Факат да се наш књижевни језик богато служи средствима која му нису сасвим својствена — и да при том ништа не губи — може се много убедљивије илустровати присуством суфикса *-ство* и *-ость* у њему. Ови се суфикси такође сматрају изворно старословенским⁴⁸, бар за историју руског језика; разуме се, они могу бити јужнословенски. Изведеница са њима има у српскохрватском безброј, па ипак се могу, као ограничење, ставити две напомене. Прво, сваки наш дијалектолог, а и онај ко само слуша говорнике из народа, приметити да се именице са тим суфиксима не употребљавају тако често; није у питању недостатак апстрактног изражавања, јер богатија употреба именица на *-ње*, народни карактер суфикса *-оћа*, као и апстракције друге врсте побијају такву претпоставку. А друга је напомена у томе да су бар у књижевном језику једнаке склоности ка апстраховању у разним језицима, па се на примеру српскохрватског и руског може пратити

⁴⁸ Суфикс *-ство* наводе као старословенски Шахматов, Обнорски; за Обнорског је то и *-ость*; в. у књизи А. Шахматов — Г. Шевелев, Die kirchenslavischen Elemente in der modernen russischen Liretatursprache (1960, Визбаден) 54, 58.

разлика у употребљивости баш ових суфикса, и поред једнакости у општем квантитету апстрактних речи. Тако, у руском, напореда са речима на *-ство* направљеним од народних, па и фамилијарних и вулгарнијих речи, као што су убранство, сводничество, ротозейство, уродство, хамство итд., налазимо жива савремена образовања као парламентарство, репетиторство, лекторство, пэрство, манчестерство, рекордсменство, плюшкинство, печеринство, устрицеводство, кролиководство и сл. Ниједна од таквих речи није у том уобличињу немогућна у српскохрватском; међутим, неке од њих би данас спонтаније биле саграђене чак и помоћу страног *-изам* (бар у Београду: „плюшкинизам“). Скоро исто вреди и за *-ость*: речи као мекост, горкост, рескост, нискост или остарелост, осиротелост или засебност, страност, пијаност наћи ће се у сваком српскохрватском речнику, али број њихов и нарочито њихову живост употребе у највећој мери попуњавају и подржавају изведенице од трпних придева, типа претрпаност, и од страних речи, типа еластичност, које очигледно представљају творевину савременијих изражајних захтева. Речи на *-ость* у руском „гнезде се“ са већом слободом у домаћем и у старом лексичком материјалу: пискљавость, едкость, близость, ковкость, вязкость.

Овај силом прилика кратак и импровизиран преглед има за циљ да покаже две појаве карактеристичне за наш језик и повезане између себе: несливеност српскохрватског језика са старословенским, српскословенским и рускословенским елементима, и напореда с тим спремност за учествовање у изградњи различитих језичких средстава која од њега изискује савремено знање и мишљење, спремност за уношење своје лепте у структурно изједначавање, иако не и у лексичко идентификовање са осталим језицима културних средина.

Неки даљи примери ће то јасније потврдити.

Не упуштајући се у питање о томе да прављење сложеница ни у старословенском није било у оноликој мери уобичајено као у грчком¹⁹, подсетићемо на посебну несклоност српскохрватског језика ка оним сложеним образовањима која су у заједнички словенски фонд ушла калкирањем према грчком. Сложенице са *бого-* и *благо-* (βου-, ευ-) су и смисаони теологизми, тако да за нашу статистику не би дале много. Сложенице са *много-*, *мало-*, *добро-*, *зло-*, *све-* (<вьсе-; δλο-, παν-), *йре-* (ἕτερ-) спадале су својевремено у ред оних речи које су стваране не

¹⁹ М. Сперански, Из истории русско-славянских литературных связей. Чланак: Из наблюдений над сложными словами (composita) в стиле литературной русской школы XV—XVI вв. (1960, Москва) 164.

толико из семантичких колико из емфатичних разлога, често не у атрибутивне него у епитетне сврхе, и које су имале нарочитог успеха у стилу плетенија словес. Није тешко доказати данашњу „непросто-народност“ и у исто време добру књижевну употребљивост оваквог лексичког стварања: многобоштво, многобројан, многозналаштво, многоликиост, многорук, многосложан, многоугао; маловечан, малодушан, малолетан, малотрајан; добровољан, доброзвучан, доброљубив, добронамеран, добросрећан, добротвор; злогласан, злокобан, зломишљеник, злопамтити; свевласт, свезнајући, свемир, свемилоствив, свемогућ, свемудар, свесрдан, свеучилиште; прекрасан, прелубазан, престар итд. Калкиране према грчком биле су и старословенске речи са *вѣзъ-* ($\alpha-$) и *сѣ-* ($\sigma\upsilon\nu-$), а њихови су одједи код нас данас такође многобројне књижевне речи, као *безаконје*, *безбожник*, *безверје*, *безизлазан*, *безличан*, *безобзиран*, *безосећајан*, *безуспешан*, *бескичмењак*, *бесповратно*, *беспосличење*, *бешчашће*; *саборац*, *садруг*, *самилост*, *сапатник*. Не може се порећи да је много такве и сличне речничке грађе сишло у дубоке општенародне фондове. Можда је као најкњишкији, захваљујући најапстрактнијој семантици, остао префикс *само-* ($\alpha\upsilon\tau\omicron-$): *самовласт*, *самовоља*, *самодржац*, *саможив*, *самомучење*, *самоникао*, *самообразовање*, *самопожртвовање*, *самосвест*, *самотворан*, *самоуправа*.

Од завршних делова старих сложеница део *-образан* није се раширио у српскохрватском језику (у инверзном речнику само: мекообразан, једнообразан и равнообразан, поред саобразан и безобразан; у руском мноштво сложеница типа *клевешнеобразный*, *иглообразный*, *шарообразный* итд.). У истом значењу постоји и словенско *-видан*, које у таквој употреби уопште није нотирано у српскохрватском; у руском: *роговидный*, *шелковидный*, *конусовидный* итд. Потреба за изражавањем овог значења задовољава се у српскохрватском једино сложеницама са *-лик*: *крушколик*, *црволик*, *златолик*, *ребролик* и сл., чега нема у руском.

Ако се узме у разматрање творба сложеница уопште, примећује се — нарочито при компарирању с другим језицима — да је српскохрватски остао мање захваћен тенденцијом прављења нових сложеница, мимо оних које су већ биле наслеђене из најстарије општесловенске епохе. Руски књижевни језик без осећања насиља употребљава речи као *великодержавный*, *законопреступный*, *хитросплетение* и др. Као пример непротивљења полусложеницама у руском навешћемо језик једног модерног аутора који је писао управо о истој теми о којој овде пишемо и ми: о историји језика⁵⁰. Његов стил врви од израза као што су: об-

⁵⁰ А. Робинсон, о. с.

щественно-воспитательный, развлекательно-бытовой, общенародно-патриотический, гражданско-публицистический, па чак и литературно-„материализованный“ (символ). Свим тим и таквим средствима српскохрватски језик ће прибећи у научном, филозофском и сличном излагању, али у знатно скромнијој мери, пошто су му ове форме изражавања у суштини стране.

Тешко је са малим бројем наведених доказа износити крупне закључке, међутим једна констатација ће овде ипак бити споменута. Српскохрватски језик има свој специфични развитак (као и сваки други), и међу његове особености спада и својеврсна тежња ка семазиолошкој кондензацији у једној лексичкој јединици. Код глагола се показује слабљење префиксирања, склоност да се различите контекстуелне нијансе искажу самим нијансирањем у конјугацији⁵¹; у области деминуције примећује се такође умањено нагињање према неким суфиксним елементима. Појаве о којима смо мало пре говорили сведоче исто тако о посебном виду таквих тенденција, тако да се поменути отпор асимилирању према старословенском налази у складу са српскохрватским специфичностима.

У старословенској синтакси је било, поред аутентичних словенских средстава, затим таквих средстава чија је употреба само појачана грчким утицајем, још и оних која су узета непосредно из грчког. Нека од њих одбацио је неповратно не само српскохрватски него и руски језик: апсолутни датив, подстакнут присуством грчког апсолутног генитива, инфинитив са *εμε* који је замењивао грчки инфинитив са чланом, обрте типа *εκ χουδα*, изражавање апстракција у множини, типа: *τις εβειν βυλα ελκροβινηνα*. Старословенски се одликовао склоношћу да разне падежне односе, не само посесивне, претвара у адјективност (појава појачана у ресавском периоду), у чему га је српскохрватски (можда као јужнословенски језик) углавном наследио када се тиче посесивности. У нешто каснијем српском писаном наслеђу одн. у каснијим преписима налази се на мноштво разноврсних примера тога типа: *травѣти не могуѣ шт вѣсовска стѣѣланѣа* (Молепствије за деспота Стефана Лазаревића), *на конскомъ рыстанѣю* (Живот архиепископа Максима), *лишилъ вѣше шчнѣих... зеница* (Живот Мајке Ангелине), *радоуи се поуѣтынѣно вѣспитѣниѣ* (ти, којег а је одгајила пустиња, Живот Јоакима Сарандапорског), *винѣномоу питиѣю вѣдалъ се вѣше* (Живот

⁵¹ И. Грицкат, О неким видским особеностима српскохрватског глагола, ЈФ 22, 65—130; И., *Certaines particularités du verbe en serbocroate*, *Biuletyn polskiego towarzystwa językoznawczego* 18, 137—143.

Јоакима Сарандапорског), штѣ глага грома котальнаго (грмљавине котлова, апокрифно Мучење Кирика и Јулите) итд.

Употреба партиципа није била страна словенским језицима, али је старословенски, као што је познато, веома проширио ову област изражавања, служећи се њоме и у стилистичке сврхе. Данашњи српскохрватски језик од попридевљених категорија има само трпни придев, који мање радо употребљава атрибутивно а чешће предикативно; прилошке категорије су сачуване али се ретко срећу у разговорном језику. Руски језик се у овом домену може сматрати верним настављачем старословенског стања.

Сређивање сложених реченица, нарочито регулисање хипотаксе, спровели су сви савремени књижевни језици, не само сваки у свом „духу“, него и уз знатну међусобну сарадњу, чак и када се тицало неродних језика. Српскохрватски је такође учествовао у таквом облику култивисања свог књижевног израза и завршио га на задовољавајући начин. Предстоје многобројна истраживања система његових везника и везничке функције неких заменица и прилога.

Изгледа да је од свих данас постојећих домена, очигледно касније приновљених или сређених тек на бази међународних додира, најмање проучен домен многобројних апстрактних речи и термина девербативног постања, типа развој, разговор, прибор, приход, предмет, позив, долуна, употреба итд. итд. Спомињано је већ⁵² да су се за њихов улазак у књижевни језик залагали сарадници Друштва српске словесности и неки, нарочито загребачки лексикографи, али су многи забележени већ и у старијим изворима.

Завршавајући овај део излагања можемо цитирати речи Д. Бровића, за које је наша анализа дала нову потврду: „Стандардни језик то боље функционира што је у његову формирању било више елемената аутономног природног унутарњег развоја и мање елемената свјесне интервенције“⁵³. После нашег кратког осврта на одсуство историјског сливања српског језичког стања са старословенским (и присуство таквог сливања у руском случају) можемо констатовати да је један од крупних и интересантних проблема уопште у томе да се разјашњавају услови под којима се могу — и до којег се степена могу — вршити утицаји на језик. Ови услови очигледно леже и у културолошкој сфери.

⁵² И. Грицкат, Покушаји стварања српске научне терминологије средином прошлог века, Наш језик 14, 130—140.

⁵³ О. с. 12.

IV

Из свега реченога произилази да су проблеми формирања књижевног српскохрватског језика у својој суштини само једним, и то малим делом подударни са проблематиком старих књижевности на његовом земљишту, али исто тако и то да се они нимало не исцрпљују старом констатацијом да је наш књижевни језик на неки начин „створио“ или од чистог народног „уздигао“ Вук Караџић, после чега се он још само обогаћивао са разних страна.

Тим поводом намеће се једна сугестија у вези са изобиљем тема које стоје пред сваким ко би хтео да се посвети историјском проучавању ових питања.

У време док и историја српскохрватског језика и историја књижевности напредују код нас свака својим путем, све више се увиђа неопходност синтезирања или барем ближег контактирања између тих двеју научних грана, неопходност неке врсте неофилологизма. Без намере а и без могућности да се говори о томе шта све губи историја књижевности због недостатка свестране филолошке обавештености, скренућемо пажњу на другу страну овог питања — на то шта историчар језика губи услед недовољног познавања старе књижевне проблематике.

Није потребно говорити о томе како историчар језика често није информисан о издањима — првобитним или новијим научним одн. библиофилским — старих књижевних и других писаних споменика нити о месту налажења неиздатих рукописа по архивама у земљи и иностранству: за то он сам већином сноси кривицу, уколико га не оправдава недовољност и непрегледност одговарајуће документације. А даље, немајући тачну представу о броју и каквоћи старих текстова, о пореклу сваког од њих, о кретању литерарних мотива, стилова, културних и идејних императива у појединим епохама — историчар језика доспева у опасност да и чисто језичке појаве тумачи погрешно. Требало би да он буде добро упознат са ранијим и са временски паралелним текстовима других књижевних средина, који долазе у обзир као субјекти утицаја, као основне или посредничке подлоге угледања или простог превођења, јер је ту чест извор лексичких калкова, преузетих тропа, поетизама и сл. Не превазилази могућности лингвисте да уочи граматички утицај неког страног језика, премда ни то није за њега једноставан задатак: нпр. у односу на грчки језик, који је од великог значаја за стари српски књижевни израз, није довољно познавање самог грчког коинеа, него и специјалног панегиричког стила византијске патристике. Али би лингвиста морао такође да у толикој мери познаје

страна књижевна дела и њихово текстуелно ткање, да би могао у проучаваном опусу приметити и евентуални утицај одн. присуство страног текста, а самим тим и умањену оригиналност стила и језика у домаћем. Када је реч о старим српским саставима, мора се помишљати у првом реду на византијску књижевност, затим на старословенску ранијих епоха, на руску, бугарску и друге. Стари књижевни родови често су пуни епитома и перикопа, многа су места преузимања из Библије, нарочито из Псалтира и из Новог Завета, тако да и познавање текста Светог писма спада у неопходне предуслове за подробна проучавања. Осим тога, као што је познато, у литургици се преплићу преводи из раније и касније хришћанске класике и оригинално стваралаштво (везано за домаће светитеље) у мери која захтева добро познавање и те материје. Некадашње представе о цитирању, превођењу, прерађивању, о парафразама и реминисценцијама биле су сасвим друкчије него што је данашње схватање, које би учивши такве појаве могло да их подведе и под појам обичног плагијата. Али је, уосталом, боља и таква констатација, културноисторијски погрешна али бар језички чињенична, него недостатак одговарајућег знања о књижевној и језичкој узајамности међу одређеним текстовима. Многа нејасна места, која би лако могла бити проглашена као нетачна или необјашњива, дају се лако протумачити ако се знају разни калупи и узуси филозофског, правног, религијског, ликовног и др. изражавања и симболизовања у средњовековном амбијенту.

Чини нам се стога да је — бар што се тиче историје језика на српској половини српскохрватског подручја — сазрело време и за многе нове перспективе, осим дијалекатских истраживања и периодизација, које и даље остају добродошле и веома корисне⁵⁴.

И. Грицкаји

⁵⁴ Нове перспективе о којима говоримо највише су код нас отворене студијама В. Мошина, О periodizaciji rusko-južnoslavenskih književnih veza, Slovo 11—12, 13—130, X. Куне, Redakcije staroslovenskog kao literarni jezik Srba i Hrvata, Slovo 15—16, 183—199, као и М. Мулића: у већ цитираној студији о плетенију словес и у краћим радовима: Srpsko „pletenje sloves“ do 14. stoljeća и Pletenje sloves и hezi-hizam, Radovi Zavoda za slavensku filologiju бр. 5 и 7; Бизантијска културно-књижевна традиција као база славенске књижевности, Филолошки преглед 1966, I—IV; Сербские агнографы XIII—XIV вв. и особенности их стиля, Труды Отдела древнерусской литературы 23.

Р е з ю м е

И. Грицкат

ЯЗЫК ЛИТЕРАТУРЫ И ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК
— НА МАТЕРИАЛЕ СЕРБСКИХ ПАМЯТНИКОВ БОЛЕЕ РАННИХ ЭПОХ —

Автор указывает на то, что не следует отождествлять понятия языка литературы, т. е. того языка, на котором написаны памятники, могущие быть причислены к художественному творчеству в теперешнем или в прежнем понимании этого слова, и литературного языка, предпосылкой которого, не взирая на художественное или иное предназначение, является определенная ступень общественного развития, диалектный характер, стилистическая гибкость и пр.

Речь идет, главным образом, о сербском средневековом творчестве, принадлежавшем к штокавской „ятевской“ или экавской, т. наз. святогорской традиции, и вполне литературном по тогдашним нормам. Таковыми являлись произведения религиозные, исторические, дидактические, а также и поэзия. По сложным историческим и церковно-историческим причинам, которые автор сравнивает с обстоятельствами в русских землях того времени, язык этого творчества мало повлиял на создание современного литературного языка сербов (и хорватов); зародыши укрепления этого последнего в письме скорее можно проследить в памятниках средневековой беллетристики (романы и рассказы) и в деловой письменности. Различные попытки превратить вносимый извне старославянский, книжнославянский, а позднее и русскославянский язык в общелитературный язык для сербов, не имели успеха. Автор подкрепляет свои утверждения при помощи беглого обзора словообразовательных и синтаксических данных.

В конце указывается на то, что историка сербохорватского языка ожидают еще многие задачи, требующие изменения некоторых традиционных методов и хорошего ознакомления с родственными и побочными отраслями исторических наук.